

ԹԱՏԵՐԱԿԱՆԱՅՎԱԾ ԾԵՍԻ ՍԵՂՄ ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄԸ ՄԻ ԲՈՒՍԱՆՎԱՆ ՄԵՋ

Էմմա Պետրոսյան, Զարուհի Սուջյան*

Համեմատվում են. հայ. *քոշմորուկ*, անգլ. *goat's-beard*, գերմ. *Bocksbart*, լատ. *Tragopogon*, ռուս. *козлобородник* սրբազան բույսի անունները: Բոլոր տերմինները լեզվաբանական կալկաներ են և նշանակում են մորուքավոր այծ: Նոր տարվա, Բարեկենդանի և հարսանիքի ծեսերում տեղի է ունենում թատերականացված տեսարան, ծպտված այծ/քոշ/քոշմորուկ մասնակցությամբ: Մեզ հայտնի չէ հայ պտղաբերության աստծո անունը, սակայն նա պետք է լիներ ևս մորուքավոր և նրա այլակերպումներն էին բույս *քոշմորուկ* և *մորուքավոր այծ*:

Բանալի բառեր. բույս, քոշմորուկ, goat's-beard, ծես, պար, կոշիկ, այծ, Վահագն:

Մի շարք բուսանուններ սեղմված ձևով պահպանում են շատ հետաքրքիր և կարևոր տեղեկություններ ծեսերի և հավատալիքների մասին: Այդ տեսակետից հայկական, գերմանա-ռոմանական և սլավոնական լեզուները պարունակում են հարուստ տվյալներ: Հոդվածում մենք քննարկում ենք կենդանաբանական խորհրդանիշով *քոշմորուկ* բուսանունը: Այն է՝ ռուս. *козлобородник*.

Հայերենում *քոշմորուկ* բառը ունի երկու արմատ՝ *քոշ(քոշ)–արու այծ* և *մորուք*¹:

անգլերենում՝ goat's – *այծի* և beard – *մորուք*,
գերմաներենում՝ Bocks – *այծ* և bart – *մորուք*,
լատիներենում՝ tragos – *այծի ձագ* և pogon – *մորուք*,
ռուսերենում՝ козел – *այծ* և борода – *մորուք*:
Բոլոր օրինակները լեզվական բառապատճեններ են:

* Էմմա Պետրոսյանը ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հայ ազգագրության բաժնի առաջատար գիտաշխատող է, պատմական գիտությունների դոկտոր: Զարուհի Սուջյանը Հայաստանի ճարտարապետության և շինարարության ազգային համալսարանի լեզուների ամբիոնի անգլերեն լեզվի դասախոս է:

1 Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. IV, Երևան, 1979, էջ 604–605, տես՝ քոշ: Հեղինակը բերում է *քոշանման* «այծանման», *քոշամորուք* «այծի մորուք» կոչումով բոյսը, *tragopogon*, գրված է նաև զանազան ձևերով:

Բերված բուսանունների սեմանտիկ տառապատկերը միանման է: Ըստ արտաքին տեսքի ծաղիկը անվանվում է *բօշմորոք/այծմորոք*: Երբ ծաղիկը ծաղկաթափ է լինում, նրա բաժակատերևիկները ծալվում են կոկոն, նմանվելով սպիտակ բրդոտ մորուքի: Այս է պատճառը, որ ծաղկի արտաքին տեսքը նման է այծի-քոշի և սեղմ ձևով կապվում է նախկին բազմաթիվ անասնապահական ժողովուրդների ավանդույթներում այծի պաշտամունքի և թատերականացված սյուժեների հետ:

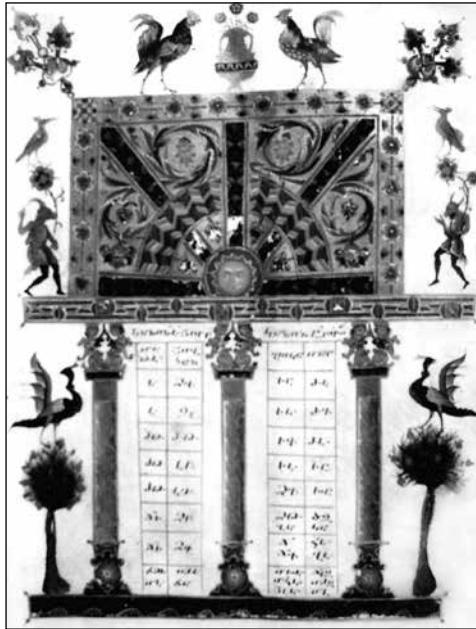
Մենք ունենք ապացույց *բօշմորոք – սինձ* բույսի պատկանելությունը առասպելական հերքարիումում: Սինձը, ինչպես և արևածաղիկը, շրջվում է արևի ճառագայթների ետևից և այդ էր պատճառը, որ արևորդիք պաշտում էին այս բույսը: Ազգագրագետ Կ. Գաբրիլյանը բերում է մի միջնադարյան երգի տեքստ. «Սինձն, իրիցուկն, ու եղդակն կու ըսպասեն Արևորդուն, նոցա երամն ուրիշ է կըշրջին զօրն հետ Արևուն»²: Կա նաև բույս *խնկասինձ*:

Այն, որ *Բօշմորոք* ծաղիկը պատկանում է առասպելական հերքարիումին, մեզ օգնեց հետևյալ մնջախաղային-պարային ծեսը: Քեսապում Բուն Բարեկենդանի երեկոյան խնջույքի ժամանակ կամ բակում հայտնվում էին երկու ծպտված երիտասարդ՝ հագած հին, հնամաշ հագուստ: Մեկը կնոջ հագուստով էր, մյուսը՝ տղամարդու: Երբեմն մասնակցում էր միայն մի երիտասարդ: Երեսները մրոտում և դառնում էին անճանաչելի: Հետագայում մորուքի փոխարեն սկսեցին հագնել դիմակ: Նրանց *կեշմորոք* կամ *կօշմար* էին անվանում: *Կօշմարի* վզից կախում էին դատարկ խխունջներից պատրաստած վզնոցներ, որոնք ամեն շաբաթումի հետ միմյանց դիպչելով զնգզնգում էին: *Կեշմորոքներին* շրջապատում էին թիթեղներով զինված մի քանի երիտասարդ, որոնք թափահարումներով կամ միմյանց խփելով մեծ աղմուկ էին բարձրացնում և երգելով շրջում փողոցներով, բացականչելով՝ «Հաստե տիկին»: Տղաները կանգնելով տան առջև երգում ու պարում էին: *Կեշմարին* կամ *կօշմարին* հրում էին սենյակ: Նա պարելով կատարում էր ծիծաղաշարժ, տարօրինակ շաբաթներ: Տեսարանը ավարտվում էր պահանջելով նվերներ: Տան տերերը ջերմ ընդունում էին և տալիս էին նուռ, պոպոք, նուշ կամ դրամ³: Այս թատերականացված տեսարանում *կոշմարը* երիտասարդը պետք է լիներ հագած այծի մորթով:

Մորուքավոր այծի կերպարը հաճախ խաղացվում էր Ս. Ծնունդին, Բարեկենդանին և հարսանիքին: Երբ պարերը և ուրախությունը հասնում էին թեժ պահին, սենյակ մտնում էին մի խումբ երիտասարդներ, քաշելով իրենց հետ ծպտվածին, ով զգեստավորված էր որպես այծ: «Զուռնի ձայնը

2 Գաբրիելյան Կ., Հայ բուսաշխարհ, Երուսաղեմ, 1968, տես՝ սինձ:

3 Չոլաքեան Հ., Քեսապ, հ. 2, Հալեպ, 1998, էջ 197:

Պարող դերակատարներ այծի և ցուլի դիմակներով: Նկարիչ՝ Թորոս Ռոսլին. Ավետարան 1262թ., էջ 8ա, Կիլիկիա, № 539 (պահպանվում է Ուղտեռ Արտ Գալլերի, Բալտիմոր, ԱՄՆ)

կտրեք, Էծն է էկել» — բացականչում էին ներկաները: Այծը պարում էր, չոքեչոք քայլում, մկկում, հարու էր տալիս պառավներին, թափահարում էր մահակով: Հաճախ այծը զինված էր նետ ու աղաղով: Վերջում գետին էր ընկնում կարծես թե մահացել է: Այծի տերը և նրա շքախումբը ողբում էին, խնդրելով նվերներ: Երբ նվերների քանակը շատանում էր, տերը պայմանական նշանով այծին առաջարկում էր հարություն առնել: Պարելով՝ այծը, տերը և նրանց շքախումբը հեռանում էին⁴:

Նկարագրենք, թե ինչպես էին ծախվում այծ/քոշ ներկայացնող դերակատարները: Դաշտային աշխատանքների ընթացքում մենք գրանցել ենք մի քանի տարբերակ: Կատարողը հագնում էր քոլոզ կամ նախրապանի բրդոտ փափախը: Ալաշկերտում վզի երկու կողմից կապում էին մանգաղ, որոնց սուր ծայրերը դառնում էին եղջյուրներ: Կար տարբերակ, երբ եղջյուրները պատրաստում էին քեչայից կամ ոլորված բրդից: Քոլոզը իջեցնում էին մինչև աչքերը: Երեսին քսում էին մուր կամ ալյուր, այծի փոստից կտրում էին մի կտոր՝ մորուքի համար, որը կապում էին կզակին:

Մարմնի երկու կողմից գցում էին այծի փոստեր, մազի կողմով դեպի դուրս, ամրացնելով ուսերից: Գոտին պատրաստած էր կեմից՝ ոլոր-

4 *Петросян Э.*, Сюжеты и образы народного драматического творчества армян. – В кн.: Фольклорный театр народов СССР. М., 1985, с. 176.

ված ճիլ խոտից: Որոշ շրջաններում գոտուց ամրացված էր մանգաղ: Երբ քոշմարը պարում էր, նա թափահարում էր մանգաղով: Փոստի մագերից ու գոտուց կապում էին բոժոժներ և գունավոր թելեր: Պարելիս, բոժոժները զնգզնգում էին⁵:

Որոշ շրջաններում այծի պես զգեստավորված երիտասարդը աննկատելի մտնում էր պարողների շարքը դառնալով պարի պոչ: Նա պարում էր, բարձր բարձրացնելով ոտքերը, ծիծաղեցնում էր բոլորին, քանդում պարողների շարքը: Ծիսական պարերին Այծը չէր մասնակցում. իրավունք չունեին խախտել ծեսի նպատակադրումը:

Հր.Աճառյանը *քոշիկ* բառի տակ դնում է հետևյալ բացատրությունը: «Մեծ Պահոց առաջին օրը կեսօրին տեղի ունեցած կատակախաղին գլխավոր դերակատար խեղկատակը, ասիկա կՋրլայ տղայ մը, գլուխը կապկպած, երեսը ալյուր քսած, մէջքէն թուր, թևէն աղեղ և առջևէն ու ետևէն մորթեր կախած, այս ձևով տունէ տուն կը պտտին ու կը խաղան»⁶:

Մեր գրանցած տարբեր շրջաններից դաշտային նյութերը ապացուցում են, որ զգեստավորված այծի-քոշի կերպարանքով հերոսը պարտադիր պետք է «մեռներ և հարություն առներ»: Այդպիսի զուգահեռ կարող ենք նշել հնագույն հեթանոսական մեռնող և հարություն առնող Աստծո հետ՝ որպես վերապրուկ: Հունական առասպելներում այծերը, սատիրները Դիոնիսոսի ուղեկիցներն էին: Բալկանյան առասպելներում ամպրոպի աստծո՝ Պերկունասի փոխադրամիջոցը այծ էր, սլավոնականում՝ աստված Պերունը պատկերվում է նստած այծի վրա, հին հնդկական առասպելներում այծերը լծված էին Պուշանի մարտակառքին:

Հունական առասպելներում այծմորութով էին Պանը, Սատիրը, Դիոնիսոսը, արխայիկ Ապոլլոնը և բացառված չէ, որ ծաղիկ *tragopogon* «*քոշ-մորուկ*» ուներ սրբազան հատկանիշներ, ինչպես խաղողի վազը և բաղեղը: Սլավոնական *košara* նշանակում է *անասնանոց*, *փարսիս*, *գոմ*, որը առաջացել է *koš* բառից, իսկ հին սլավոնականում «**kosara*, **kosatъ*»՝ բարբառային տարբերակներ էին: Որոշ լեզվաբաններ ենթադրում են, որ այս բառը ուներ լայն տարածում⁷: Սակայն Հր.Աճառյանը բերում է Հ.Հյուբշմանի ստուգաբանությունը, նշելով հայ. «*քոշ*», ասոր. *kewša*, արաբ. *kabš*, եբր. *keseb*՝ բոլորը նշանակում են այծ, ոչխար, գառ: *Քոշ*՝ նաև հատուկ ձևի (սմբակաձև) կոշիկ է:

5 Նույն տեղում,

6 Աճառյան Հ., Հայերեն գաղափարական բառարան. – ԷԱԺ, հ.Թ, Թիֆլիս, 1913, էջ 1121: Մախասեանց Ս., Հայերեն բացատրական բառարան, հ. IV, Երևան, 1945, էջ 584, տես՝ քոշիկ:

7 Клепикова Г., Славянская пастушеская терминология. М., 1974, с. 189. Հեղինակը հղում է մի շարք լեզվաբանների կարծիքներ:

Հնչյունների *p/կ* հնչյունափոխությունը տալիս է «կ», և *կոշիկ* համապատասխանում է ոտնամանին, ինչպես ոռու. կենդանու «*кобыто*» համապատասխանում է հին ոռուսական կոշիկին, որը անվանվում էր սմբակ՝ «*кобытые*»⁸: Սրբուհի Լիսիցյանը բացատրում է քոշը վորպես հնագույն շրջանի քրմերի ծիսական կոշիկ: Այն կրում էին սրբազան պարերի՝ Տոնք Սպանդարամետական ժամանակ⁹:

Ս.Լիսիցյանը վերլուծելով Քոչարի պարը բնութագրում է որպես այծերին նմանողական պար և հնարավոր է Քոչարին անվանել Քոշեի: Քոչարու պարաքայլերը կազմած են հարձակողական շարժումներից և թռիչքներից¹⁰:

Քոշմորութ բառում *երկրորդ* արմատը *մորութ /մորուս, մարուկ (o>u)* ծագում է հ.-և. ‘*zmakru*’, ոռու. «*борода*», անգլ. *beard*, գերմ. *Barb*, լատ. *pogon, barba*, հուն. *Πογων*: Հիշեցնենք ծաղկի արտաքին տեսքը: Այն նման է չբացված խատուտիկին, որից ցցված է բրդոտ, մազոտ փնջիկ, որը նման է այծի/քոշի մորութին:

Կրոնի պատմությունում կենդանի-աստվածակիրները դիտվում են որպես նրանց փոխարինողները: Բազմաթիվ հնդեվրոպական ժողովրդների մեջ այծը մարմնավորում է հացի կամ հատիկի ոգի և մահանում է, երբ կապում էին վերջին խորձը, որի հասկերից հյուսում էին «մորութ» (*борода*)¹¹: Մեզ հայտնի չէ հայ պտղաբերության Աստծո անունը, սակայն նա պետք է լիներ ևս մորութավոր և նրա այլակերպումն էր բույս քոշմորուկ (սինձ), մորութավոր այծը: Սակայն հիշեցնենք Խորենացու Վահագնի ծնունդը. «Նա հուր հեր ուներ, [ապա թէ] բոց ուներ մորուս և աչկունք էին արեգակունք»¹²: Ղ.Ալիշանը հիշատակում է. «Եվ շատ որոշակի է ասում մեր հին վարդապետներից մեկը արարչության բացատրության մեջ. Ունաք զԱրեգակն պաշտեցին և Վահագն կոչեցին»¹³:

Ամփոփենք՝ նույն իմաստաբանական շարքում են արև, մորութ, քոշմորուկ (սինձ), սմբակաձև կոշիկ, պար Քոչարի, այծ, ծաղրածու կոշմար,

8 Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. IV, էջ 604–605, տես՝ քոշ: См. Трубачев О. Н., Из славяно-иранских лексических отношений. – Этимология. 1965. М., 1967, с. 40.

9 «Իբրև տոն հասաներ Սպանդարամետական պաշտամանն տազնապէին զնոսա պսակեալս թաւ ոստովք Սպանդարամետին կաքաւել»: Տես Ալիշան Ղ., Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնը, Երևան, 2002, էջ 158:

10 Лисицян С., Старинные пляски и театральные представления армянского народа, т. 1. Ереван, 1958, с. 402–404.

11 Фрезер Дж., Золотая ветвь. М., 1980, с. 502.

12 Խորենացի. Ա, լա.

13 Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 51:

արևորդիք. այս բոլոր հասկացությունները, որպես վերականգնում, կապում ենք Վահագնին նվիրված ծիսակատարության հետ:

Վերլուծելով *թռնիկ* ծաղիկի անվանումները հայերենում, անգլերենում, գերմաներենում, լատիներենում, ռուսերենում եզրակացնում ենք, որ բոլոր տերմինները «կալկաներ» (լեզվական բառապատճեններ) են և տարբերակները առաջացել են հնդեվրոպական լեզուների ընդհանրության շրջանում, որպես բարբառային տարբերակներ: Այս սրբազան բույսը կապ ուներ տարբեր ծեսերի հետ և որպես ծաղկած էակ մասնակցել է թատերականացված ներկայացումներում:

ОТРАЖЕНИЕ В «СВЕРНУТОЙ ФОРМЕ» ТЕАТРАЛИЗОВАННОГО ОБРЯДА В НАЗВАНИИ ОДНОГО РАСТЕНИЯ

Эмма Петросян, Заруи Суджян

Резюме

В арм. *թռնիկ*, англ. *goat's-beard*, нем. *Bocksbart*, лат. *Tragopogon*, русск. *козлобородник* являются названием растения и лингвистическими кальками и означают дословно «бородатый козел». На Св. Рождество, Масленицу, свадьбу имело место обрядовое театрализованное действо с ряженьем в бородатого козла, которого называли кошморок/кошмар. По ходу представления он плясал, «умирал и воскресал». Полагаем, что ряженный передавал образ бывшего армянского солнечного, бородатого божества-драконоборца Вахагна, а его трансформациями были козел и растение козлобородник.

Ключевые слова: растение, козлобородник, *goat's-beard*, обряд, танец, обувь, козел, Вахагн.

REFLECTION IN THE “CURTAIL FORM” OF THE RITUAL IN THE NAME OF ONE PLANT

Emma Petrosyan, Zaruhi Sudjyan

Summary

The paper compares the names of the sacred plant in arm. *թռնիկ*, engl. *goat's-beard*, germ. *Bocksbart*, lat. *Tragopogon*, rus. *Козлобородник*. All the terms are linguistic inscriptions and mean “a bearded goat.” A ceremonial dramatized ritual, with a mummer dressed as a bearded goat called *koshmorum/koshmar*, took place at Christmas, Shrovetide, and weddings. Mummer danced, fell, and rose during the performance symbolizing “death and resurrection.” We suppose, the mummer symbolized the image of the Armenian sunny, bearded god Vahagn and its transformations into a goat and the plant *goat's-beard*.

Keywords: plant, kochmur, goat's-beard, ritual, dance, shoes, goat, Vahagn.